

УДК 165.242.1(091)

Людмила Вороновська
(Черкаси)

ЗВ'ЯЗОК МІЖ ГНОСЕОЛОГІЧНОЮ ТЕОРІЄЮ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ЙОГО КОНЦЕПЦІЄЮ САМОПІЗНАННЯ У ПОШУКУ ІСТИНИ

Статтю присвячено дослідженню специфічної риси української філософії – пошуку не абстрактної об'єктивної Істини, єдиної для всіх людей, а своєї особистої «правди» – сенсу, мети власного життя. Осмислюється розвиток взаємин між словами «правда» й «істина» паралельно з розвитком взаємин між словами «знати» й «відати». Розглядаються погляди Г.С. Сковороди щодо пропущення загальноприйнятих цінностей крізь особистий життєвий досвід і, навпаки, – пропонування іншим особистого життєвого шляху як одного із можливих способів буття. Доводиться, що Сковорода, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, розуміє акт самопізнання не як гносеологічний, а як онтологічний процес реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення у себе.

Ключові слова: істина, правда, тварне, нетварне, знати, відати, театральність, принцип редукації, принцип самопізнання.

Статья посвящается исследованию специфической черты украинской философии – поиску не абстрактной объективной Истины, единой для всех людей, а своей личной «правды» – смысла, цели собственной жизни. Осмысливается развитие отношений между словами «правда» и «истина» параллельно с развитием отношения между словами «знать» и «ведать». Рассматриваются взгляды Г.С. Сковороды по пропуску общепринятых ценностей сквозь личный жизненный опыт и, наоборот, – предложение другим личного жизненного пути как одного из возможных способов бытия. Доказывается, что Сковорода, опираясь на традиции восточнохристианской философии, понимает акт самопознания не как гносеологический, а как онтологический процесс реального приближения человека к Богу путем углубления в себя.

Ключевые слова: истина, правда, тварное, нетварное, знать, ведать, театральность, принцип редукации, принцип самопознания.

The article investigates the specific features of Ukrainian philosophy – search is not an abstract objective truth, common to all people and their personal «truth» – meaning, the purpose of his life. Comprehended the development of relations between the words true and truth along with the development of relations between words and wit to know. Consider the views G.S. Skovoroda missing on common values through personal life experience, and vice versa – another private offering of life as one of the possible ways of being. Proved that the pan, based on the traditions of Eastern philosophy, understood as an act of self-knowledge is epistemological, ontological and how to approach the process of man to God through the cavity itself.

Key words: truth is, goods, netvarne Know wit, melodrama, the principle of reduction, the principle of self-discovery.

Сьогодні ми є свідками становлення нової держави в Україні. Цей процес, як правило, супроводжується кризовими явищами в усіх сферах людського буття, обов'язково охоплюючи соціально-економічну. Вони впливають на масову свідомість населення, у структурі якої одне із основних місць займає релігійно-духовна складова. Перед суспільством сьогодні стоїть проблема розв'язання питань суспільно-політичного життя нашої країни, її національного відродження, що протікає в суперечливих умовах сьогодення, а тому цікавість власною історією, зокрема, й історією релігійно-філософської думки в Україні зростає.

Суспільство в сучасних умовах, відчуваючи соціально-психологічну напругу, повинно як свідомо, так і підсвідомо, перебувати у пошукові тих духовних орієнтирів, що могли би нормалізувати подолання гострих і болючих конфліктів. Відродження української культури вимагає і відродження органічно пов'язаної з важливими історичними традиціями народного життя релігії як духовного феномена.

Звертаючись до Г.Сковороди, розкриваємо особливість староукраїнської культури, «українського бароко». У добу Просвітництва культура, сформована на традиціях Києво-Могилянської академії, орієнтована не на традиції російської культури, звертається в пошуку живильних джерел для духовного відродження до «сходу» й «заходу». Водночас, вона є невіддільною від православної образності, біблійного символізму, мислить релігійними категоріями.

Проблеми пошуку істини, пізнання навколишньої дійсності завжди хвилювали мислителів. Філософи Піррон, Секст Емпірик, М.-Е. де Монтень, Д.Юм взагалі висловлювали сумнів щодо можливості отримання істинного знання. Інші, зокрема І.Кант, заперечували здатність людини до пізнання сутності об'єктів, агностики обмежували пізнання сферою явищ. Їм опонували Р.Декарт, Г.-В.Ляйбніц, Г.-В.-Ф.Гегель, К.Маркс. Вони наголошували на необмежених можливостях людського розуму, його пізнавальній могутності, вірі в його здатність досягнути істину.

Окреслюючи ступінь опрацювання спадщини Г.Сковороди, слід згадати дослідників Д.Багалія та Д.Чижевського. Численні вітчизняні та зарубіжні вчені стали продовжувачами цього філософського аналізу. Серед них П.Бобринський, Р.Піч, І.Мірчук, А.Є.Калюжний, А.Жуковський, С.Шерер, Ю.Лавриненко, Е.Вінтер, С.Штефуровський, М.Попович, Ю.Барабаш, Ю.Лощиць, І.Іванько, Л.Махновець, М.Редько, П.Попов, І.Стогній, С.Кримський, В.Нічик, Я.Стратій, І.Табачник, І.Огородник та інші.

Християнська культура виходить із того, що реальний світ є образом світу нетварного, вищого. Г.Сковорода також сприймає цю тезу святоотчої філософії. Світ плотський, тварний має початок і кінець. Безкінечне в кінечному – це нетварна духовна сторона, невидима в цьому світі. Модернізуючи стару платонівську ідею, наш філософ плотське ототожнює зі злом. У світі цілим кожен річ робить співвідношення частин невидимих. «Если видишь на старой в Ахтырке церкви кирпич и вапну, а плана ея не понимаешь, как думаешь – усмотрел ли и узнал ея?» – «Никак! Таким образом, одну только крайнюю и последнюю наружность вижу в ней, которую и скот видит, а симметрии ея, или пропорции и размера, который всему связь и голова материалу, понеже в ней не разумею, для того и ея не вижу, не видя ея головы» [6, с.115]. Сьогоднішньою мовою суть сказаного Г.Сковородою могли би витлумачити словами про те, що кодом є тварне, а інформацією – невидиме. Лише б віднесли до внутрішнього інформаційного цілісного боку процесів «істину і лжу», тварне або код не може бути ні хибним, ні істинним. Г.Сковорода ж відносить «істину» до внутрішнього, «лжу» – до тварного. У цьому з богословського боку він архаїчний і неортодоксальний.

Звернення у сучасності до поглядів Сковороди полягає в тому, що знак не має нічого спільного з інформацією, смыслом, значенням, а код є річчю суто умовною. Релігія ж з її культово-обрядовою практикою не може прийняти такого релятивізму щодо символіки. Філософ називає «маскарадом» навіть біблійні повісті, карнавальний бік світу він порівнює з театром чи оперою – ось у чому для нього символи. Отже, «пропорція» і «симетрія» світу, його істина і сутність невидимі.

Хоча Сковорода і відносить усе ритуальне і обрядове до театру життя, між тим, він не піддає сумніву божественної суті ані природи, ані будь-якої «громадянської історії», включаючи історію як Христа, так і Епікура, не дивлячись на те, що використовує як синоніми «Епікур – Христос», називає Біблію лжею, а Бога – Натурою. У цьому помилка тих, хто хотів бачити філософа матеріалістом. Так, дійсно, погляди його відступають від церковної каноніки. Але цей відступ логічніший, ніж вчення отців церкви, бо, коли вже істина в духовному боці світу, а не в матеріальному, то все тварне має бути визнаним байдужим до духовної сутності.

Світогляд і вчення Г.Сковороди, його спосіб життя вступали у суперечність із оточуючою дійсністю: відбувалося інтенсивне закріпачення селян, придушувалося усіяке вільнодумство, українська мова і культура, утверджувався абсолютизм, реакційне духівництво проводило політику клерикалізації суспільного життя. Протест його проти цього був, перш за все, внутрішнім. Він пов'язаний не із суспільними перетвореннями, бо в той час в Україні помітно відчувався вплив європейського Просвітництва з його ідеями свободи, раціоналізму, справедливості, віротерпимості, секуляризації суспільного існування, а із духовним переродженням людської натури на засадах християнської етики, стоїцизму, платонізму.

Г.Сковорода – це вінець української філософської школи, котру заклали полемісти з Унією. Україна була на перехресті латинської і православної частин християнства, що давало широту релігійній і філософській думці. Дух християнського примирення Сковороди і походить від цього змішання. Критика ним забобонів у християнстві повертає нас до джерел, до самого Христа. Філософ був повністю позбавленим страхів і забобонів релігійного змісту, і Христа він сприймав як мудреця, до якого слід відчувати любов і співчуття.

Цей унікальний період від полемістів, академії Петра Могили і до Григорія Сковороди створив потужний духовний клімат, посприяв розвитку давньоукраїнської книжної і народної мов, писемності, філософії та сакральної культури. Адже суть останньої якраз полягає у тому, що вона прагне бути тим словом, тією мовою, якою з людьми розмовляє Бог.

Сакральний світ належить до сукупності світів і породжує їх, бо він є джерелом порядку. Характерним для філософа є своєрідний принцип редукції, звернення «в точку» всіх цінностей. Від цього центрального найвищого найфундаментальнішого світу в міру віддаленості наростає хаос. Якщо тільки цінність вимагає особливих матеріальних умов чи особливого часу, особливого місця для свого здійснення, вона є помилковою й тілесною. Отже, істина – скрізь, у кожній точці людського буття, і ніде, бо не має певного місця чи певного часу, якого слід дочекатись. Сукупність цінностей полягає у тому, що треба робити і хотіти, на відміну від закону, який вказує лише на забобони. Коли ж немає ні того, ні іншого, люди живуть у гріху, у злі. Усе це знаходить своє обґрунтування у християнській ідеології.

Поняття «істина» і «правда» безпосередньо пов'язані з поняттями «знати» і «відати». Аналіз цих уявлень у давньоруській культурі зроблено Б.А. Успенським. Правда осмислюється як божественна основа, а істина – як людська. Питання істинності стосується розпізнавання, ототожнення, адже «істина» походить від старослов'янського «іс-то», що означає «саме той». Намагаючись встановити істинність, людина має справу з дійсністю, реальністю, тварним світом. На відміну від цього, правда – це те, що не просто існує, а має бути саме таким. Правда – це світ того, що повинно відбутися, здійснитися. Якщо істина має справу з дійсністю, то правда – з вищою справжньою реальністю: «істина від землі, правда від небеси», «істина од землі вощія, і правда з небеси приниче» [6, с.114]. Таким чином, істина є суб'єктивною, а правда – об'єктивною.

Давньоукраїнською мовою основне значення слова «правда» було пов'язане з ідеями правоти, правильності, справедливості, праведності, благочестя; справедливості, як відповідність дій і вчинків вимогам моралі і права; праведні дії; виконання Божих заповідей, обов'язку. Зрозуміло, що давньоукраїнська правда осмислювалась як божественна основа, як атрибут Бога і святих праведників. Відмітимо, що в сучасній українській мові ці значення не повністю втрачені – у слова «правда» є значення «справедливість».

Давньоукраїнською мовою співвідношення правди й істини було рівно протилежним сучасному, воно зберігалось доволі довго – ще в XIX ст. В.Даль писав: «Истина от земли, достояние разума человека, а правда с небес, дар благодыни». Однак до XX ст. ці поняття «помінялися місцями»: правда стала низькою, а істина – високою.

У різних філософіях, релігіях існують різні поняття істини, однак Г.Сковорода подає уявлення про те, що кінечна Істина єдина і незмінна, а, значить, є філософською і релігійною категорією. Він звертає увагу на людину, на її абсолютну цінність у світі. Людина – центр Всесвіту, усе відбувається для неї і поза людиною не має сенсу. Немає також і абстрактної

істини, бо вся істина знаходиться в людині, істина – «Бог побреди нас»; «Сыщим прежде внутри нас искру истинны божией» [6, с.129–130]. У цьому полягає сенс спокутування Христом гріхів людства; людина створила бога в особі людини. Віднині вона знаходить істину – спокутувалася Істина в Христі І через нього в людстві. Немає колективної істини, є одна людська істина в Христі, а через віру в нього – у нас. «О, не ищи поза собой наивысших благ. Христос учит, что царство боже в нас» [6, с.130].

Якщо не вірити в Христа, істина розповзається, стає істиною кожної окремої людини. Тоді: скільки людей, стільки істин, і, коли вони не співпадають, відбувається конфлікт, а люди не розуміють одне одного. «Христос, не для всех общий, хоть он и правит почти всем миром и всеми отбросами человечества» [6, с.129–130]. Розуміння відбувається тоді, коли істини кожного зіллються у вірі в Христа й виникає соборність. До Христа слід іти через національну віру, для нас – православну.

Істину не можна пізнати самому, вона пізнається лише в Христі, інакше – це буде одна кінечна істина для однієї людини, одного життя і відійде разом із людиною. Це не відповідає природі: істина – це не тільки як жити, щоби було добре. Людина, віруючи в істину Христа, підходить до розгадки свого існування, свого призначення, тієї сили, що людиною рухає. «Умереть со Христом есть то оставит стихийную немощную натуру, а перейти в невидимая и горняя мудрствовать» [6, с.131]. Якщо людина вірить лише в себе, у свої бажання, вона опускається нижче за тварин, в яких хоча б говорить інстинкт розвитку. Це шлях до знищення. Хоча, по суті, жодна людина не живе для себе, бо це не можливо у суспільному існуванні. «Хто не радіє тому, чтобы униженным во имя Христа, тот не достоин его царства. Пусть терпит, кто хочет, во имя скупости или честолюбия; я же, если ради благочестивой жизни не снесу этот пустяк, то буду бессильным и глупым» [6, с.132]. Поневолі кожна людина втягується в загальні устремління, навіть цього не бажаючи.

Істини Сковороди, крім їх вселенського значення, конкретні для даної місцевості і часу: Слобідської України, XVIII ст. Це об'ємний підбір ідей для гармонійного існування у своєму краї. Істини в інтерпретації мислителя знаходять обличчя, втрачають безликий універсум і найбільше зручні, а, можливо, лише таким чином підходять для сприйняття. Кожен філософ підлаштовує істину під своє світосприймання, відбираючи їх за власними нахилами, висловлюючи їх рідною мовою. Сковорода «адаптував» істину, гранично конкретизуючи в живих діалогах, розбиваючи за характерами.

Християнські філософи, на відміну від східних, віднайшли внутрішній світ людини. Використовуючи ідентичні методи, «Схід» і «Захід» досягали різних цілей. Єднання зі світом природи, просвітлення з метою пізнання світу – на сході, і звернення всередину себе у пошукові Бога християнами, розгляд людини як центра Всесвіту, особливо у містиків Григорія Палами, Діонісія Ареопігита. У раціоналістів Бог – це знання у християн, це людина, що володіє знанням; абсолютне знання завжди повертається проти людини, і лише знання у конкретній людині – благо. Парадокс, але Г.Сковорода стверджує, що істини без людини в безнагальному стані ніколи не існувало. Кожен великий філософ «одушевлює» своєю особистістю істину, бо вона існує тільки в ньому і є унікальною і несхожою на істини інших. У кращому випадку існує схожість особистостей. Удаване розчинення Г.Сковороди в цитатах із Біблії підтвердження цьому – він писав свою Біблію, створюючи фрази, що відрізняються від біблійних текстів – це уже, по суті, Біблія Г.Сковороди: «...в библии иное на лице, а иное в сердце» [6, с.151], що відмічалось дослідниками.

Мислитель ще у XVIII ст. закликав знайти у собі істину. «Узнать себя полно, познаться и задружить с собой сей есть неотъемлемый мир, истинное счастье и мудрость совершенная. Ах, естли б мог я напечатлеть тепер на сердце твоём познание самого себе!» [6, с.111], а не відшукувати її в роздумах європейських філософів.

Розвиваючи традиції Просвітництва, Г.Сковорода мав основою своїх знань філософію професорів Києво-Могилянської академії, що ґрунтувалася на аристотелізмі, але сам тяжів до ідей Платона в загальнофілософській орієнтації. Його погляди мали яскравий етико-гуманістичний проєкт.

У руслі тогочасних культурних вимог він, поєднавши і художнє і абстрактно-раціональне світоспоглядання, використовуючи образно-символічне мислення, у напружених діалогах у пошуках істини розмовляє зі своїм власним сумлінням. На думку Д.Чижевського, символи Сковороди мають певну кількість значень, іноді навіть суперечливих, вони для нього «іпостась істини». Обізнаність Григорія Сковороди в давній мудрості дала йому можливість передавати власні думки не словами, а образами, тобто символами. «Філософічний стиль Сковороди – це своєрідний поворот філософічного думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення в образах та через образи. Він повертається від термінологічного вжитку слів до символічного їх вжитку. Сковорода пристосовує скарб філософської термінології до свого стилю думання: поняття стають символами» [24, с.468].

Особливим світом символів для філософа-письменника є Біблія, а центральним у ній – символ Сонця, що ототожнюється з істиною, вічною натурою, духом або Богом. Кожен символ Біблії своєю основною метою вбачає можливість допомогти людському розумові пізнати особливі, віщі об'єкти – передусім духовні засади, невидиму натуру. Таке пізнання дасть можливість перебувати в істині, а це, у свою чергу, означає, що слід докладати зусилля, щоб істина нами оволоділа.

Для мислителя світ – це не хаос, а космос, тобто, владнаний відповідно із певними законами, які можуть бути предметом пізнання. Таке розуміння дає підстави гадати, що встановлюючи правдоподібність своїх суджень щодо світу за допомогою теорії «трьох світів і двох натур», яка є спробою пояснити все суще, філософ входить у зіткнення з істиною, втіленою в утвореному світі. Він вкорінюється в істині, отримуючи здатність казати правду про явища, які трапляються в світі.

Г.С. Сковорода був поетом і філософом і, не дивлячись на свої уподобання про безначальність істини, не лише віродив її як зерно в собі, але й оповив у поетичні образи в українських традиціях, зробивши зрозумілими для українців, тим самим неусвідомлено заперечив себе. Тим самим ми і сприймаємо його життя і філософію як єдине ціле.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Опыты философские, социальные и литературные / Н. А. Бердяев. – СПб. : Изд-во М.В. Пирожкова, 1887. – 437 с.
2. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 174 с.
3. Бойченко І. В. Філософія історії: [підручник] / І. В. Бойченко. – К. : Т-во «Знання», 2000. – 723 с.
4. Галенко С. П. Идея трансцендентализма в западноевропейской философии / С. П. Галенко // Историко-философский ежегодник. – М. : Наука, 1992. – С. 46–64.
5. Горський В. С. Історія української філософії: [навч. посібник] / В. С. Горський. – [4-е видання, доп.]. – К. : Наукова думка, 2001. – 376 с.
6. Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода; [упоряд., вступна стаття і примітки І. В. Іваня]. – К. : Наукова думка, 1983. – 544 с. – (Серія «Бібліотека української літератури»).
7. Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі. Від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка / І. Гузар. – Торонто; Львів, 1995. – 175 с.
8. Захара І. С. Проблема людини в українській філософії XVI – XVIII ст. / [Захара І. С., Кашуба М. В., Маяковська О. В. та ін.]. – Львів : Логос, 1998. – 240 с.
9. Зеньковский В. В. История русской философии / В. В. Зеньковский. – Париж : УМСА-PRESS, 1989. – 469 с.
10. Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г.Сковороди / І. В. Іваньо. – К. : Наукова думка, 1983. – 272 с.

11. Ковалинский М. И. Жизнь Григория Сковороды / М. И. Ковалинский // Сковорода Г. С. Сочинения. – Мн. : Современный литератор, 1999. – С. 642–699.
12. Козій Д. Три аспекти самопізнання у Сковороди / Д. Козій // Хроніка 2000. – К., 2000. – Вип. 39-40. – Т. II. – С. 475–487.
13. Лебедев А. С. Г.С. Сковорода как богослов / А. С. Лебедев // Вопросы философии и психологии. – 1895. – Кн. 2 (27). – С. 170–177.
14. Масон Иоанн. Рассуждение о познании самого себя, в котором показывается сущность и важность, превосходство и великая польза сей глубокой науки, также и средства к достижению оной: В 3 ч. / Иоанн Масон. – М. : [б.и.], 1820. – Ч. 1. – 402 с.
15. Майстер Э. Liber «Benedictus» / Э. Майстер // Об отрешенности / Э. Майстер. – М.; СПб. : Университетская книга, 2001. – С. 170–209.
16. Пісоцький В. Ідея толерантності в етиці Григорія Сковороди / В. Пісоцький // Людина і світ. – 1999. – № 10. – С. 49–51.
17. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – [2-е вид. випр.]. – К. : Арт ЕК, 2001. – 728 с.
18. Стеллецкий Н. Странствующий украинский философ Григорий Саввич Сковорода / Н. Стеллецкий // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – № 8. – С. 608–629.
19. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода і антична культура / Л. В. Ушкалов. – Х. : Т-во «Знання», 1997. – 180 с.
20. Ушкалов Л. В. Спомин про двадцять дев'яту пісню «Саду божественних пісень» / Л. Ушкалов // Від бароко до постмодерну: Збірник праць кафедри української літератури Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, присвячений пам'яті професора Віктора Тимченка / [за ред. проф. Л. Ушкалова]. – Харків : Майдан, 2002. – С. 249–266.
21. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду / Л. Ушкалов. – Х. : Акта, 2001. – 221 с.
22. Флоровский Георгий, протоиерей. Пути русского богословия / Георгий Флоровский. – Париж : [б.и.], 1937. – 599 с.
23. Эрн В. Борьба за логос. Г.Сковорода. Жизнь и учение / В. Эрн. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 592 с.
24. Чижевський Д. Філософія Г.Сковороди / Д. Чижевський // Хроніка 2000. – К., 2000. – Вип. 39-40. – Т. II. – С. 455–474.

Стаття надійшла до редакції 22 січня 2011 року